

بسم الله الرحمن الرحيم

۸۴۴۶

۵۰۰

۱

۱۶۰

ن

بررسی روش تفسیری راغب اصفهانی

دکتر امیراحمد نژاد

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث؛ دانشگاه اصفهان

www.ketab.ir

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

زمستان ۱۳۹۴

احمدنژاد، امیر، ۱۳۵۹ -

بررسی روش تفسیری راغب اصفهانی / امیر احمدنژاد. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.

ته: ۱۵۰ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۳۵: علوم قرآن؛ ۳۳)

ISBN: 978-600-298-115-8

بها: ۶۲۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. [۱۳۹]-۱۴۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

عنوان قراردادی: جامع التفاسیر: شرح.

۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد - ۵۰۲ هـ.ق. - نقد و تفسیر. ۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد - ۵۰۲ هـ.ق.

جامع التفاسیر - نقد و تفسیر. ۳. تفاسیر اهل سنت - قرن ۵ هـ.ق. - نقد و تفسیر. الف. راغب اصفهانی، حسین بن محمد -

۵۰۲ هـ.ق. جامع التفاسیر. شرح. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.

۲۹۷/۱۸

BP۹۴/۲۰۴۲۲۱۳۹۴

۴۰۳۵۳۴۵

شماره کتابشناسی: سی/بی

بررسی روش تفسیری راغب اصفهانی

مؤلف: امیر احمدنژاد (استادیار گروه علوم قرآن و حدیث؛ دانشگاه صفهان)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۳۳۵؛ علوم قرآن؛ ۳۱)

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۴

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۶۲۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)

نمایر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

www.ketab.ir/rihu فروش اینترنتی

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقع، بر سر بنیاد برتری انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های و مبانی اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این رو، آگاهی دقیق و عمیق از مصادیق اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجارب موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع کمک درسی درس روش ها و مکاتب تفسیری برای دانشجویان رشته های «علوم قرآن و حدیث» و «تفسیر» در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه مندان به مطالعات قرآن پژوهی فراهم آمده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های نویسنده گرامی، آقای دکتر امیر احمدزاد و نیز ناظران محترم طرح، حجج اسلام والمسلمین آقایان دکتر محمدعلی مهدوی راد و دکتر کاظم فاضلی زاده تشکر و قدردانی کند.

فهرست مطالب

۱		مقدمه
		بخش اول: نگاهی به حیات، شخصیت و آثار راغب اصفهانی
۷		محدودیت شعر راغب اصفهانی
۱۱		ویژگی‌های شعر راغب اصفهانی
۱۳		تفسیر و علوم قرآنی در دیره راغب اصفهانی
۱۴		تأثیر راغب بر تفسیرهای سبک او
۱۶		مذهب راغب از نگاه دیگران
۱۹		الف) کلام فخر رازی و سیرت
		ب) رد راغب بر شیوخ معتزله «بخشی» و «بائی» به عنوان نمونه در ذیل واژه‌های «ختم»
۱۹		و «خل»
۲۰		ج) کتاب رساله فی الاعتقاد
۲۳		مذهب راغب اصفهانی از لایه‌لای آثار
۲۴		ویژگی‌های کلامی آثار راغب
۲۴		الف) قرائن اشعری و و سنی نبودن راغب
۲۴		۱. تأویل صفات
۲۶		۲. نفی رؤیت پروردگار
۲۷		۳. حسن و قبح عقلی
۲۸		۴. جبر و اختیار
۳۱		ب) قرائن اعتزالی نبودن راغب
۳۳		ج) قرائن تشیع راغب
۳۳		۱. دیدگاه‌های کلامی
۳۴		۲. نقل از ائمه و بزرگان شیعه
۳۷		۳. قرائن دیگر
۳۸		د) قرائن عدم تشیع راغب

هـ) عقل گرایی در آثار راغب اصفهانی.....	۴۶
و) معنی «حکمت» در آثار راغب.....	۴۸
ز) تصوف در آثار راغب اصفهانی.....	۵۱
دلائل عدم تعرض نسبی صاحبان تراجم به راغب اصفهانی.....	۵۶
بررسی دیدگاه‌ها.....	۵۷

بخش دوم: روش‌شناسی تفسیری راغب اصفهانی

مقدمه.....	۶۳
------------	----

فصل اول: کلیات.....

۱-۱. روش کلی راغب در تبیین آیات.....	۶۹
۲-۱. کیفیت نقل آرای دیگران.....	۷۱
۳-۱. بیان دیدگاه‌های مختلف.....	۷۳
۴-۱. اسباب ترجیح اقوال نزد راغب اصفهانی.....	۷۶
۳-۲. مطابقت با نحو و بلاغت.....	۷۶
۴-۲. مطابقت با دلیل فقهی.....	۷۷
۴-۳. مطابقت با سبب نزول.....	۷۷
۴-۴. مطابقت با سبب سلف.....	۷۷

فصل دوم: مباحث ادبی.....

۱-۲. واژه‌شناسی.....	۷۹
۱-۱-۲. بیان معنی واژه.....	۷۹
۲-۱-۲. ریشه‌یابی لغت.....	۸۰
۳-۱-۲. بررسی دیدگاه سایر لغت‌شناسان.....	۸۲
۴-۱-۲. توجه به کاربردهای قرآنی.....	۸۲
۲-۲. فروق اللغة.....	۸۳
۱-۲-۲. فروق اللغة ذاتی.....	۸۳
۲-۲-۲. فروق اللغة قرآنی.....	۸۴
۳-۲. مقایسه با مفردات.....	۸۴
۴-۲. مباحث صرفی و نحوی.....	۸۹
۱-۴-۲. مباحث نحوی.....	۸۹
۱-۱-۴-۲. بیان نکات نحوی آیه.....	۸۹
۲-۱-۴-۲. استفاده از استدلالات نحوی در تبیین آیه.....	۸۹
۳-۱-۴-۲. بررسی نتیجه نقش اعرابی بر معنی آیه.....	۹۰
۴-۱-۴-۲. بحث نحوی در توجیه ادبی آیه.....	۹۱

- ۲-۴-۱-۵. پذیرش و ردّ احتمال‌ها و دیدگاه‌های تفسیری با دلائل نحوی ۹۱
- ۲-۴-۱-۶. نقد دیدگاه نحویان ۹۱
- ۲-۴-۱-۷. استشهاد به شعر شاعران عرب ۹۲
- ۲-۴-۱-۸. توجیه یا ردّ قرائت‌ها با دلائل نحوی ۹۲
- ۲-۴-۲. مباحث صرفی ۹۳
- ۲-۴-۲-۱. ریشه‌یابی واژه‌ها ۹۳
- ۲-۴-۲-۲. استفاده از وجوه صرفی در تبیین آیه ۹۳
- ۲-۵. مباحث بلاغی ۹۳
- ۲-۵-۱. تبیین حکمت بیانی قرآن کریم ۹۴
- ۲-۵-۱-۱. حکمت انتخاب الفاظ و عبارت‌ها ۹۴
- ۲-۵-۱-۲. بیان حکمت تقدیم و تأخیر در آیه ۹۴
- ۲-۵-۱-۳. بیان حکمت تکرار آیات و عبارت‌ها ۹۵
- ۲-۵-۱-۴. بیان وجه اتصال بین آیات ۹۵
- ۲-۵-۱-۵. بیان وجه ارتباط میان صدر و ذیل آیه ۹۶
- ۲-۵-۱-۶. بیان تفاوت آیات متشابه اللفاظ ۹۶
- ۲-۵-۱-۷. جمع بین آیات به ظاهر متناقض ۹۷
- ۲-۵-۲. ذکر لطایف عبارت‌های قرآنی ۹۷
- ۲-۵-۳. استفاده از روش‌های بلاغی در نقد دیدگاه تفسیری ۹۸
- ۲-۵-۴. استشهاد به دیگر آیات قرآن در بحث‌های بلاغی ۹۸
- ۲-۵-۵. استشهاد به بیان عربی در تبیین آیه ۹۸

فصل سوم: مباحث نقلی ۹۹

- ۳-۱. تفسیر قرآن به قرآن ۹۹
- ۳-۱-۱. بحث درباره جایگاه واژه یا اصطلاح در قرآن ۹۹
- ۳-۱-۲. بیان وجوه مختلف آیه یا استفاده از دیگر آیات ۱۰۰
- ۳-۱-۳. استفاده از شواهد قرآنی در توجیه دیدگاه تفسیری ۱۰۱
- ۳-۱-۴. تبیین تفاوت واژه‌ها با استفاده از آیات قرآن ۱۰۱
- ۳-۱-۵. تبیین کیفیت زبان قرآن ۱۰۱
- ۳-۱-۶. ذکر آیات مشابه هم ۱۰۲
- ۳-۱-۷. ذکر آیات مورد اشاره در آیه محل بحث ۱۰۳
- ۳-۱-۸. تسلط بر آیات ۱۰۳
- نتیجه ۱۰۴
- ۳-۲. جایگاه روایات در تفسیر راغب ۱۰۴
- ۳-۲-۱. شیوه کلی تعامل راغب با روایات ۱۰۵
- ۳-۲-۱-۱. رابطه روایات و قرآن از دیدگاه راغب ۱۰۵

۱۰۶	۲-۱-۲-۳	رابطه روایات و عقل از دیدگاه راغب
۱۰۷	۲-۲-۳	استفاده از روایات در تبیین آیه
۱۰۷	۳-۲-۳	استفاده از روایات به عنوان مؤید و شاهد
۱۰۷	۴-۲-۳	استفاده از روایت در برداشت حکم قطعی از آیه
۱۰۸	۵-۲-۳	استفاده از روایت در بیان وجوه تفسیری آیه
۱۰۸	۳-۳	شان نزول آیات
۱۰۸	۱-۳-۳	تمسک به شان نزول در فهم مراد آیه
۱۰۹	۲-۳-۳	نقل چند شان نزول برای آیه بدون ترجیح
۱۰۹	۳-۳-۳	رد نقد شان نزول منطبق بر متن
۱۱۰	۴-۳-۳	جمع میان چند شان نزول به عموم لفظ
۱۱۰	۵-۳-۳	اخذ به قدر متیقن اسباب نقل شده
۱۱۱	۶-۳-۳	ذکر یک سبب با بیان قطعی و سپس ذکر دیگر اقوال
۱۱۱	۷-۳-۳	نزول آیه در بیشتر از یک سبب
۱۱۱	۸-۳-۳	عبرت به عموم لفظ و نه خصوص سبب
۱۱۲	۹-۳-۳	استناد به شان نزول در رد دیدگاه
۱۱۳	۱۰-۱-۳	توجه کردن به اسرائیلیات
۱۱۳	۴-۳	قراءات
۱۱۳	۱-۴-۳	بحث نحوه در مورد قرائت
۱۱۴	۲-۴-۳	توجیه نرسن قرائت
۱۱۴	۳-۴-۳	اشاره به تأثیر قرائت بر معنا
۱۱۵	۴-۴-۳	ذکر شواهد قرائت ها
۱۱۶	۵-۴-۳	ذکر قرائت های خلاف معنی
۱۱۶	۵-۳	آیات ناسخ و منسوخ در تفسیر راغب
۱۱۶	۱-۵-۳	تعریف نسخ
۱۱۹	۲-۵-۳	روش راغب در آیاتی که ادعای نسخ آنها را کرده است
۱۱۹	۱-۲-۵-۳	قول به عدم تنافی
۱۲۰	۲-۲-۵-۳	قول به تخصیص
۱۲۱	۳-۲-۵-۳	پیش بردن بحث بدون اظهار نظر
۱۲۲	۴-۲-۵-۳	پذیرفتن نسخ
۱۲۲	۳-۵-۳	نسخ کتاب با سنت
۱۲۳	۴-۵-۳	نسخ تلاوت

فصل چهارم: مباحث کلامی و عقلی

۱۲۵	۱-۴	مباحث عقلی
۱۲۵	۱-۱-۴	بحث های منطقی

۱۲۶	 ۱-۱-۱-۴. اشاره به قیاس‌های منطقی در آیه.
۱۲۷	 ۲-۱-۱-۴. استفاده از قیاس در تبیین آیه.
۱۲۷	 ۳-۱-۱-۴. استفاده فراوان از قاعده سبر و تقسیم.
۱۲۸	 ۲-۱-۴. بحث‌های اجتهادی.
۱۲۹	 ۳-۱-۴. بحث‌های فلسفی.
۱۲۹	 ۲-۴. مباحث کلامی.

فصل پنجم: اخلاق و تصوف

۱۳۱	 ۱-۵. اخلاق.
۱۳۳	 ۲-۵. تصوف.

فصل ششم: مباحث فقهی

۱۳۵	 ۱-۶. بیان فواید فقهی آیه.
۱۳۶	 ۲-۶. در حواله به احکام فقهی در آیه.
۱۳۶	 ۳-۶. ترجیح و نهی. توجه دیدگاه فقهی.
۱۳۶	 ۴-۶. استفاده از قرآن.
۱۳۷	 ۵-۶. استفاده از روایات.
۱۳۷	 ۶-۶. ارجاع به فقها و کتاب‌های آنان.

منابع و مآخذ

۱۳۹	
-----	-------

نمایندها

۱۴۲	 نمایه آیات
۱۴۵	 نمایه روایات
۱۴۶	 نمایه اشخاص
۱۴۹	 نمایه کتاب‌ها

مقدمه

نمی‌توان از شاخه‌های مختلف علوم اسلامی و ادبیات عرب سخن گفت؛ اما گوشه‌چشمی به آثار راغب اصفهانی نداشته‌اند. آثار راغب در هر زمینه‌ای که نگارش یافته راهگشا بوده‌اند و راهنما. آنچه این دانشمند مسلمان ایرانی را ممتاز می‌کند، بیش از هر چیز خلافت او و ابتکارهایی است که در نوع ورود وی به مطلب و بحث کردنش به چشم می‌خورد. انس محققانه او با قرآن، قدرت اجتهاد ویژه، حتی در زمینه‌هایی مانند واژه‌شناسی که تا آن زمان در زمره علوم نقلی شمرده می‌شوند و قلم رسا و بدون حشو و هرز نویسی، ممتاز بودن او را دوپندار کرده‌اند. افزون‌تر اینکه این دانشمند کم‌نظیر در حوزه مهم دیگری نیز می‌تواند و باید الگوی محققان شمرده شود و آن اخلاق و ادب ویژه‌ای است که در آثار او جلوه‌نمایی می‌کنند. اخلاق و تواضع خاصی که در او در قرن چهارم و دوره مجادلات کلامی به اوج رسیده‌آن، با ارزش‌تر به چشم می‌آید. راغب در زمینه‌های مختلف از زمان خویش پیشی گرفته است، به‌طوری‌که هنوز هم روش‌های او قابل مطالعه و تأثیرگذار هستند.

شاید دریغ‌انگیزترین نکته مربوط به آثار راغب اصفهانی، از دست رفتن تفسیر او بر قرآن مجید باشد. تفسیری که به ظاهر ده جلدی بوده و تا چندی پیش تنها مقدمه آن در دسترس بود، ولی اکنون بخش‌هایی از پنج سوره ابتدائی قرآن آن نیز یافت و منتشر شده است. مرور همین بخش‌ها از تفسیر راغب برای تصدیق این افسوس، بسنده است.

نوشتار پیش رو گام کوچکی در راه معرفی روش تفسیری راغب اصفهانی است. این تحقیق هدفش شناساندن تفسیر راغب و تبیین اهمیت آن و نیز آشنا شدن با کیفیت نگاه مفسران گذشته به علم تفسیر است. سعی بسیار بر این بوده که زوایای مختلف این تفسیر حتی در جزئیات، از نظر پنهان نماند؛ هرچند با در اختیار بودن اجزای بیشتری از این اثر، مباحث دقیق‌تر و مستندتر می‌شدند.

هر فصل اثر، به موضوعات مهم و مرتبط با هم اختصاص یافته و در زیرفصل‌ها، توضیحات آنها به تفصیل بیشتری آمده‌اند.

در مباحث طرح شده سعی بر این بوده تا از تفصیل و توضیحات نامتناسب و نیز از مقایسه روش و اندیشه‌های راغب با دیگر مفسران هم‌عصرش، تا حد ممکن، پرهیز شود، تا بدین ترتیب مجموعه‌ای خلاصه و شامل سرفصل‌های مربوط به روش تفسیری راغب در اختیار داشته باشیم.

بنای ما در این تحقیق بر ذکر نمونه‌های مهم، گویا و در حد امکان کوتاه از تفسیر وی بوده است؛ اما با وجود این در پانویست به نشانی نمونه‌های بیشتر برای بررسی کامل‌تر اشاره شده است.

در کنار روش‌شناسی این اثر گرانبها به دلیل ابهام‌های فراوانی که پیرامون حیات، شخصیت و مذهب راغب اصفهانی وجود دارد و نیز از آنجا که دریافت پیشینه و نگرش‌های یک اندیشمند در بررسی آثار او نقشی مهم دارند، بخش نخست تحقیق به بررسی ابعاد شخصیتی و مذهب او با تکیه بر آثارش، اختصاص یافته است. در این بخش سعی بر آن بوده تا هیچ یک از آثار مطبوع راغب اصفهانی، آثار خطی دست‌نویس و نیز تحقیقات انجام شده پیرامون شخصیت او دور از نظر نماند.

بنابراین، تحقیق پیش‌رو، در دو بخش مجزا، گامان یافته است؛ بخش نخست، شامل فصل‌ها و مباحثی درباره شخصیت راغب اصفهانی و بخش دوم درباره روش تفسیری او.

توجه به این نکته نیز خوب است که اغلب تحقیقات انجام گرفته در خصوص مذهب راغب اصفهانی، غیر محققانه و با تعصبات مذهبی همراه بوده است. به‌طوری‌که گاه روشن‌ترین و گویاترین اشارات او در مهم‌ترین و معروف‌ترین آثارش، نادیده انگاشته شده و در عوض، با ضعف و ذوق بسیار، به نسخه‌ای نوپدید و تازه نسبت داده شده به او در تعین مذهبش تمسک شده که شرح و نقد آنها، البته به اندازه مجال یک مقدمه خواهد آمد.

همین‌طور شایسته است در این مجال از دوستان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه که در ارزیابی و آماده‌سازی این اثر زحمات فراوانی را متحمل شدند؛ به‌ویژه حجج اسلام آقایان دکتر محمدباقر سعیدی روشن، دکتر محمد اسعدی، علی‌اکبر بابانی و کارشناس محترم گروه حجت‌الاسلام محسن یوسفی قدردانی کنم.